

Л.В. Дідківська

**ПРО ХАРАКТЕР СПІВРОБІТНИЦТВА ЗЕМСТВ
ТА КООПЕРАТИВІВ В УКРАЇНІ
в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.**

У статті представлено аналіз історичного досвіду інституційної взаємодії земств та кооперативних форм господарської організації. Здійснено оцінку ефективності інструментів впливу органів місцевого самоврядування на кооперацію.

Ключові слова: земства, кооперація, сільськогосподарські кооперативи, кредитні кооперативи, самоуправління.

Л.В. Дидковская

**О ХАРАКТЕРЕ СОТРУДНИЧЕСТВА ЗЕМСТВ
И КООПЕРАТИВОВ В УКРАИНЕ
в конце ХІХ – в начале ХХ вв.**

В статье представлен анализ исторического опыта институционального взаимодействия земств и кооперативных форм хозяйственной организации. Осуществлена оценка эффективности инструментов влияния органов местного самоуправления на кооперацию.

Ключевые слова: земства, кооперація, сельскохозяйственные кооперативы, кредитные кооперативы, самоуправление.

L.V. Didkivska

**THE CHARACTER OF COLLABORATION OF ZEMSTVOS
AND COOPERATIVES IN UKRAINE
at the end of XIX cent. – in beginning of XX cent.**

In the article is presented the analysis of historical experience of institution cooperation of zemstvos and cooperative forms of economic organization. The estimation of efficiency of instruments of influence of organs of local self-government is carried out on cooperation.

Keywords: zemstvos, cooperation, agricultural cooperative stores, credit cooperative stores, self-governments.

Постановка проблеми. Однією з причин занепаду сільського господарства України є нездатність сільських громад та органів місцевого самоврядування самостійно вирішувати проблеми місцевого

© Л.В. Дідківська, 2009

значення через недостатність матеріальних та фінансових ресурсів, а також через відсутність громадської ініціативи. Проте зарубіжний та вітчизняний досвід свідчить, що органи самоорганізації населення можуть стати успішним інструментом сільського розвитку взагалі та селянської кооперації зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми становлення самоуправління на сільських територіях в Україні досліджують Ю. Губені, В. Нелеп, П. Саблук, В. Ткачук та інші українські вчені. Разом з тим практично не враховується вітчизняний історичний досвід розвитку органів місцевого самоврядування.

Метою дослідження є аналіз характеру взаємодії земств як органів місцевого самоуправління та селянських кооперативів в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Неабияка роль у становленні та розвитку кооперації в Україні належала земствам, виникнення яких пов'язане зі звільненням селян від кріпосництва. І хоча формально вони створювались для задоволення місцевих потреб губерній та повітів, з'явилися вони не за ініціативою населення, а в силу закону. 1 січня 1864 р. набуло чинності Положення про земські заклади, прийняте з метою розвитку місцевого самоуправління. Проте, як і в інших реформах 60-х років ХІХ ст., у його змісті проглядалася тенденція обмежити прагнення народу до свободи. Міністр внутрішніх справ П. Валуєв на засіданні Державної ради стверджував, що самостійність земств створить «державу в державі», тому було заборонено земським закладам втручатися в справи загальнодержавного інтересу [5, с. 654–655].

Незважаючи на те, що земства були лише формально органами державного місцевого самоуправління, вже протягом 1870-х років вони пропагували переваги кооперативного руху та надавали, хоча й незначну, матеріальну допомогу при заснуванні ощадно-позичкових товариств, а також розпочали активну діяльність з агрономічної освіти на селі. Крім того, історичні факти свідчать, що важлива роль у формуванні кооперації належала інтелігенції, яка активно пропагувала західноєвропейський кооперативний досвід серед неграмотних українських селян, доводила необхідність впровадження агрономічних знань у сільськогосподарське виробництво, сприяла використанню нової сільськогосподарської техніки. Недарма російський вчений О. Чупров стверджував, що «всюди, де земство чи одиничні інтелігентні сили з енергією бралися за проповідь поліпшень, ці останні швидко прививалися в нашому селянському середовищі, можливо, навіть швидше, ніж в Західній Європі» [16, с. 281].

В результаті швидко розгорнулася діяльність сільськогосподарських спілок, особливо тоді, коли Міністерство хліборобства та державного майна трохи полегшило формальну сторону їх заснування, видавши 13 лютого 1898 р. «нормальний статут для місцевих сільськогосподарських спілок». Кошти цих спілок склалися зі щорічних членських внесків, субсидій земств та департаменту землеробства, а також із доходів від комерційних операцій (переважно постачання членам сільськогосподарської техніки, добрив, насіння). Проте для їх активної діяльності грошових засобів було недостатньо, і формувалися вони переважно за рахунок державних субсидій. Відомий вчений-кооператор С. Прокопович стверджував, що значна державна підтримка сільськогосподарських спілок свідчить про недостатню самостійність таких кооперативних організацій. За його даними, бюджет 8 сільськогосподарських спілок Харківської губернії в 1908 р. складався на 14,8% із членських внесків, на 72,8% – із субсидій земств, на 15,9% – із субсидій департаменту землеробства та на – 3,5% – з прибутку від комерційних операцій [9, с. 125]. Разом з тим підтримка спілок на етапі їх становлення була необхідною, особливо в контексті їх ролі у формуванні сільськогосподарської кооперації в цілому. Незважаючи на невеликі бюджети (від 500 до 3000 руб.), їхня діяльність була достатньо різноманітною та продуктивною [12, с. 90].

Активний розвиток кооперації та рух селянства в бік ринку почався лише в ході реалізації реформ С. Вітте та П. Столипіна. Впровадження товарно-грошових відносин у селянське господарство вимагало розвитку кредитної кооперації, яка швидко набирала обертів. Якщо раніше засновувалося щороку 3–5 кредитних товариств, то після 1905 р. їх щорічний приріст становив 200–400 товариств. У результаті до кінця 1913 р. вже налічувалося 2181 кредитне та 911 ощадно-позичкових товариств. На 1 січня 1914 р. кооперативними кредитними установами України було зібрано до 50 млн карбованців, використаних для кредитування сільського господарства. Причому організаторами кредитних кооперативів і користувачами кредитних коштів стали переважно селяни, агрономи, вчителі. За свідченням П. Височанського, із 308 запитань до Харківського кооперативного комітету в 1909–1911 рр. було від селян – 102, учителів – 27, агрономів – 39, співробітників земств – 62, кооператорів – 52 та інших – 26 [2, с. 26–27]. Така успішна діяльність кредитних селянських кооперативів пояснювалася насамперед значною державною підтримкою цих кооперативів. Кожне кредитне товариство на початку своєї діяльності одержувало від управління в справах дрібного кредиту або від земств та Державного банку кредити для формування основного капіталу на

термін у 10 років на умовах повернення їх частинами, починаючи з п'ятого року. Із розвитком діяльності товариства йому видавалися нові кредити, а від прибутків по операціях товариства утворювалися власні кошти [1, с. 39].

Як видно, земства активно включалися в процес розвитку кредитних відносин. Цьому сприяли прийняття закону про земські каси дрібного кредиту (1904 р.) та видання зразкового статуту земських кас (1906 р.). Земські каси стали для земств тим інструментом, який міг примножувати їхній внесок у розвиток кооперативної справи (вони отримали право приймати грошові внески та надавати кредити, вести посередницькі операції, відкривати заклади дрібного кредиту, сприяти їх ефективній діяльності тощо). З Управління у справах дрібного кредиту дозволялося отримувати кредити в основний капітал у розмірі до 10000 руб. для повітових та 30000 руб. для губернських кас. Крім того, вони мали право одержувати в Державному банку короткострокові кредити. Користуючись такими повноваженнями, земства почали активно відкривати земські каси дрібного кредиту. На 1 січня 1910 р. в Росії налічувалося 64 каси, в 1911 р. – 100, в 1915 р. – 225 [7, с. 124, 138].

У зв'язку з активною діяльністю земських кас виникло дискусійне питання про їх взаємозв'язок із союзами дрібного кредиту. На Харківській нараді, проведеній за ініціативи Правління Харківської губернської земської каси, було прийнято постанову про те, що завданням земської каси є пробудження самодіяльності населення для об'єднання їх у кооперативні товариства та допомога в створенні союзів. Там же, де є ефективно діючий союз, для влаштування земської каси на предмет задоволення тих самих потреб підстав немає [7, с. 129]. Крім того, побутувала думка, що надання кредитів земськими касами окремим товаровиробникам уповільнювало розвиток кредитної кооперації взагалі. Проте земства та кооперативи продовжували ефективну співпрацю й тоді, коли сільськогосподарські кооперативи зміцніли. Цього вимагали об'єктивні реалії самого життя. Адже, як писав російський вчений А. Меркулов, «тепер *хто не з кооперацією, той проти населення*» [7, с. 139]. Хоча поступово виявлялася тенденція з одного боку, до самостійності кооперативів, а з іншого – до надмірної опіки земств. А це посилювало їх протистояння.

Разом з тим земства продовжували роботу в напрямку розвитку кооперативного руху в Україні. До їх практичної діяльності додалися теоретичні дослідження питань кооперації. Спостерігався високий рівень розвитку досліджень селянського господарства земською статистикою. Розробки Херсонського, Чернігівського, Полтавського,

Харківського, Катеринославського, Таврійського земств містили надзвичайно цікавий матеріал про стан сільського господарства та соціально-економічні процеси на селі (зокрема, про переписи селянських господарств, бюджети селянських сімей, нерухоме майно тощо). Підвищена увага приділялася дослідженню якості землі, її продуктивності та прибутковості. Наприклад, земства Чернігівської, Харківської, Катеринославської губерній в 1914 р. видали монографії про діяльність сільськогосподарських спілок, а Миргородське та Полтавське земства – про дрібний кредит.

Крім того, земства влаштовували виставки, курси лекцій, поширювали спеціальну літературу, створювали бібліотеки при кооперативах, готували штати інструкторів з кооперації, організовували земські сільськогосподарські склади (виникнення яких було обумовлене надзвичайно високими цінами на сільськогосподарські знаряддя праці та машини). Обсяги продажу товарів сільськогосподарськими складами за 1900–1904 рр. показано в табл. 1. Із розвитком діяльності земських складів виникла необхідність в їх об'єднанні. Так виникли посередницькі бюро для спільної закупки товарів з метою добитися більших знижок від фабрикантів.

Таблиця 1. Продаж товарів сільськогосподарськими складами України за 1900–1904 рр. *

Губернія	Кількість земських складів і відділень	Капітал (тис. руб.)	Продано товарів (тис. руб.)				
			Р і к				
			1900	1901	1902	1903	1904
Катеринославська	15	137	98	145	165	197	303
Полтавська	16	180	346	464	477	272	439
Таврійська	15	38	95	126	79	74	98
Харківська	47	101	47	150	50	—	—
Херсонська	25	164	134	243	168	228	127
Чернігівська	24	90	71	119	59	86	103
Всього	142	710	791	1247	998	857	1070

* Складено за даними: Сапелкин В. Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи / Сапелкин В. — С.-Петербург, 1907. — С. 40.

Позитивно вплинуло на розвиток сільськогосподарської кооперації й те, що під час проведення аграрної реформи П. Столипіна селянам надавалася широкомасштабна агроекономічна допомога. Спеціально створеною агрономічною службою для селян було організовано навчальні курси зі скотарства та молочарства, демонструвалися

та впроваджувалися прогресивні форми сільськогосподарського виробництва.

Самовіддано працювали земські та урядові агрономи, очолюючи здійснення агрономічних заходів, що проводилися селянськими спілками. В «Енциклопедії українознавства» зазначено, що земські агрономи «...довгий час були головними пропагандистами й інструкторами кооперації» [3, с. 1125]. Проте агрономів було не так вже й багато. В 1913 р. у всій Україні налічувалося 520 агрономів і 758 їхніх помічників і інструкторів-фахівців. На кожного агрономічного працівника припадало більш, ніж 25000 чоловік населення, а на одного агронома – утричі більше. Разом з тим їм вдалося розвинути досить активну працю по боротьбі з культурною відсталістю. Всюди по волостях і селах вони розмістили свої дільниці, які мали показові поля, зразкові пасіки, прокатні машини, бібліотеки [11, с. 57]. Загальні земські витрати на агрономічну допомогу населенню за 1902–1911 рр. у розрахунку на 1 десятину посівної площі становили: для Чернігівщини – 1,58 коп., Харківщини – 1,74 коп., Полтавщини – 2,46 коп. Така, хоч і незначна, допомога сільськогосподарському товаровиробнику сприяла поліпшенню врожайності, про що свідчать дані табл. 2. На Правобережній Україні аналогічна допомога з боку органів місцевого самоврядування була майже відсутня [14, с. 137].

Таблиця 2. Підвищення врожайності жита за перші два десятиліття ХХ ст. *

Показник	Губернія		
	Чернігівська	Харківська	Полтавська
Поліпшення врожайності жита, %	23	37	40

* Складено за даними: *Фещенко-Чопівський І.* Природні багатства України / *Фещенко-Чопівський І.* — К. : Всеукр. кооп. видав. союз, 1919. — С. 137.

Тому й не дивно, що в 1911 р. земства України збільшили витрати на поліпшення сільського господарства, що показано в табл. 3.

Агрономи земств стверджували, що «впроваджувати знання та діяти на місцеве господарство через сільськогосподарську спілку, яка переслідує близькі земству цілі, звичайно, легше, ніж впливати на окремих селян» [13, с. 227]. Саме такий тісний зв'язок сільськогосподарських спілок і земств давав можливість спілкам розширювати коло своїх функцій. Особливо багато уваги сільськогосподарській кооперації приділяло Полтавське земство. Щорічні агрономічні наради при земстві зосереджували свою увагу на справі кооперування сільського господарства. В результаті Полтавщина посідала перше місце за

Таблиця 3. Витрати земств на агрономічну допомогу населенню України в 1911 р. *

Земство	Витрати на 1 дес. посівної площі, коп.	Витрати на 1 сільського мешканця на рік, коп.
Полтавське	35	21
Харківське	35	21
Катеринославське	30	16
Чернігівське	20	6
Херсонське	10	16
Таврійське	10	6

* Складено за даними: *Фещенко-Чопівський І.* Природні багатства України / Фещенко-Чопівський І. — К. : Всеукр. кооп. видав. союз, 1919. — С. 137.

кількістю сільськогосподарських спілок і товариств: у 1903 р. тут налічувалося 2 сільськогосподарських товариства, в 1908 р. – 75, а в 1909 р. – 99 [8, с. 3; 2, с. 27]. Перед Першою світовою війною в Полтавській губернії успішно діяли 250 сільськогосподарських спілок, а по всій Україні нараховувалось 1822 сільськогосподарські товариства та спілки, з них – 178 спеціалізованих [12, с. 90; 11, с. 57].

Кооперативний закон, ухвалений Тимчасовим урядом (1917 р.), запроваджував явочний порядок організацій товариств через реєстрацію їх в суді, а також давав змогу організовувати кооперативні союзи. Проте, послабивши контроль при реєстрації кооперативу, влада посилила економічний та адміністративний вплив. Інструментом державного контролю за діяльністю сільськогосподарських кооперативів стали органи місцевого самоврядування (земства). Положеннями Тимчасового уряду 1917 р. була значно розширена компетенція земств. Серед переліку їхніх функцій були: влаштування суспільних закладів дрібного кредиту (кредитних і ощадно-позичкових товариств, кас дрібного кредиту, ощадно-кредитних, сільських банків тощо) і кооперативів; сприяння виникненню споживчих спілок та влаштування продовольчих крамниць, пекарень та інших подібних закладів [12, с. 151]. Відомий земський діяч В. Хижняков виділяв наступні види кооперативної діяльності земств: кооперативна пропаганда, сприяння організації кооперативів, інструктажі та консультації, систематична підготовка кооперативних працівників, ревізія кооперативів, організація кредитів для кооперативів, сприяння взаємодії та об'єднанню окремих кооперативів, дослідження в наукових і практичних цілях умов діяльності різних видів кооперації й вивчення самої кооперації [12, с. 160]. Цей широкий спектр діяльності земств явно імпонував бажанням більшовиків тримати діяльність кооперативів під

контролем. Така тенденція в подальшому лише посилювалася. Разом з тим сільськогосподарська кооперація вже настільки зміцніла, що, навіть коли майже вся земська організація була зруйнована, суттєвої шкоди їй це не завдало.

Висновки. Визначну роль у становленні та розвитку кооперативного руху в українському селі відіграли органи місцевого самоврядування – земства. Без їхньої організаційної й просвітницької діяльності розвиток кооперації без сумніву відбувався би повільніше. Земству кооперація завдячувала інститутом інструкторів, організацією перших кооперативних з'їздів, курсів тощо. Проте в міру свого розвитку та організаційного зміцнення кооперативи, демократичні та самодіяльні організації, протистояли втручанню земств у їхню роботу. Тому при державному сприянні відродження селянської кооперації потрібно брати до уваги, що кооперація є самоорганізованою автономною господарською системою. У цьому зв'язку завдання держави – створити необхідні умови для її ефективного функціонування. В разі ж повного державного регулювання її діяльності вона втрачає кооперативну сутність, а колишні кооперативні організації перетворюються практично на різновиди державних підприємств (за радянської влади – колгоспи, споживчі кооперативи).

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі пов'язані з визначенням шляхів впливу місцевих органів самоврядування на розвиток сільськогосподарської кооперації в Україні на сучасному етапі.

1. *Батюк І.* Сільськогосподарська кооперація на Україні / Батюк І. — Харків : Книгоспілка, 1925. — 91 с.
2. *Височанський П.* Коротка історія кооперативного руху на Україні / Височанський П. — Харків : Черв. шлях, 1925. — 52 с.
3. *Витанович І.* Кооперація // Енциклопедія українознавства в 10 т. / Під ред. В. Кубійовича. — Том 3. — Париж–Нью-Йорк : Молоде життя, 1959. — 1200 с.
4. *Кооперативний з'їзд в Москві* / [авторство не встановлено, видано під псевдонімом А.І.] // Економіст. — 1908. — Річник 5. — Частина 6. — С. 1—4.
5. *Кузьмин-Караваев В.* Земство // Новый энциклопедический словарь / Под ред. К. К. Арсеньева. — Том 18. — СПб. : Изд. Ф. Брокгауз, И. Ефрон, 1916. — С. 652—679.
6. *Маслов С. Л.* Земство и кооперация / Маслов С. Л. — Москва, 1916. — 48 с.
7. *Меркулов А. В.* Вопросы кооперативного движения в России / Меркулов А. В. — Петроград : Кн. изд-во кооп. лит. «Мысль», 1918. — 225 с.
8. *Паньковський К.* Значення приватної і державної ініціативи в кооперації / Паньковський К. // Економіст. — 1908. — Річник 5. — Частина 6. — С. 11—12.

9. *Прокопович С. Н.* Кооперативное движение в России: его теория и практика / Прокопович С. Н. — М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1913. — 456 с.
10. *Сапелкин В.* Потребительские и сельскохозяйственные общества Российской империи / Сапелкин В. — С.-Петербург, 1907. — 524 с.
11. *Сільськогосподарський календар-порадник на 1922 рік.* — К. : Держвидав, 1922. — 105 с.
12. *Справочная книга для сельских товариществ* / Под ред. А. Н. Анциферова, И. В. Емельянова, М. Н. Моболаева. — Харьков : Агрономия, 1919. — 200 с.
13. *Тотомианц В. О.* Сельскохозяйственная кооперация. Очерки с приложением уставов / Тотомианц В. О. — С.-Петербург : Изд. М. И. Семенова, 1908. — 368 с.
14. *Фещенко-Чопівський І.* Природні багатства України / Фещенко-Чопівський І. — К. : Всеукр. кооп. видав. союз, 1919. — 151 с.
15. *Хижняков В. В.* Земство и кооперация / Хижняков В. В. — Москва, 1918. — 144 с.
16. *Чупров А. И.* Речи и статьи / Чупров А. И. — Том 2. — М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1909. — 609 с.

Одержано 20.05.2009.